

تاریخ دریافت : ۹۵/۰۷/۱۸

تاریخ پذیرش : ۹۶/۰۶/۱۱

ترجمه انگلیسی این مقاله نیز تحت عنوان :
The Typology of the Mosque-Schools of Iran
Based on the Method of Access
در همین شماره مجله به چاپ رسیده است.

گونه‌شناسی مسجد-مدرسه‌های ایران، براساس شیوه دسترسی

آرش حسینی علمداری*

سید احسان موسوی**

حمید کرامتی شیخ‌الاسلامی***

مریم سعادت‌مند****

چکیده

حکومت‌های مذهبی در ایران به منظور آموزش امور دینی و مذهبی در فضایی مذهبی، به کمک زمینه فراهم شده به وسیله مسجد-آرامگاه‌ها و مسجد-خانقاه‌ها، دست به ساخت کالبدی جدید به نام مسجد-مدرسه زده‌اند. نحوه شکل‌گیری این کالبد خاص و خصوصیات آن مورد مطالعات متعددی قرار گرفته است، با این وجود به نظر می‌رسد این کالبد هنوز آموزه‌های بسیاری برای معماری معاصر ایران داشته باشد.

در مقاله شیوه‌های قابل استفاده برای گونه‌بندی بررسی شده و شیوه تفسیری برای گونه‌بندی مناسب تشخیص داده شد. بر این اساس کالبد و ساختار مسجد-مدرسه‌ها مطالعه شده و سعی شد گونه‌بندی مناسبی براساس نحوه قرارگیری و ارتباط بین دو فضای آموزشی و نیایشی برای این فضای عبادی - آموزشی پیشنهاد شود. پژوهش حاضر براساس نتایج به دست آمده این نوع کالبد معماری را به سه گروه کلی تقسیم و گونه‌بندی می‌کند. در این تحقیق از روش تحقیق توصیفی، تاریخی - تحلیلی استفاده شده و اطلاعات مورد نیاز از طریق منابع مکتوب و کتابخانه‌ای و مطالعات میدانی جمع‌آوری شده است.

مسجد-مدرسه‌های گونه اول، در منطقه مرکزی ایران - شامل اصفهان، کاشان و یزد- و با نگاه ریزبینانه به شریعت اسلامی، براساس جدایی فضای نیایشی و آموزشی ساخته می‌شده‌اند. مساجد گونه دوم ساده‌تر و مختصرتر هستند و با گستردگی جغرافیایی وسیع، در موقعیت‌هایی با حساسیت سیاسی و اجتماعی پایین‌تر طراحی و اجرا می‌شده‌اند. گونه سوم از دو گونه دیگر متأخرتر بوده و ترکیب کامل مسجد و مدرسه در آن کاملاً پذیرفته شده است. این گونه در تهران و در دوره قاجار بسیار مورد توجه قرار گرفته و مساجد آن تا حدی متأثر از مسجد-مدرسه مروی هستند.

بررسی ارتباطات موجود میان زمان و مکان و ساختار مسجد-مدرسه‌ها نشانگر تأثیر اعتقادات و حساسیت‌های مذهبی، میزان هزینه و فضای در نظر گرفته شده برای بنا و پیروی از شیوه ساخت مسجد-مدرسه‌های مشهور در شیوه ساخت مسجد-مدرسه‌هاست.

واژگان کلیدی

مسجد-مدرسه، فضای نیایشی، فضای آموزشی، گونه‌شناسی مسجد-مدرسه.

* کارشناس ارشد معماری، مربی دانشگاه سراسری ملایر، نویسنده مسئول ۰۹۱۲۷۹۴۰۰۸۶ a.hosseini@malayeru.ac.ir

** دانشجوی کارشناسی ارشد معماری، دانشکده فنی و مهندسی، دانشگاه گلستان، گرگان، ایران. ehsan.mousavi.m@gmail.com

*** کارشناس معماری، گروه معماری، دانشکده عمران و معماری، دانشگاه ملایر، ملایر، ایران. hamidkeramati93@yahoo.com

**** کارشناس معماری، گروه معماری، دانشکده عمران و معماری، دانشگاه ملایر، ملایر، ایران. maryamsaadatmand71@yahoo.com

مقدمه و بیان مسئله

"امر آموزش، یکی از نیازهای حیاتی نوع بشریت بوده که بشر، با ایجاد فضاهای آموزشی آن را برطرف می‌کند. مسئله‌ای با اهمیت بسیار، تا بدان جا که امروزه یک مورخ دقیق و روشن‌بین، تنها از مطالعه در این فضاها می‌تواند تصویر روشنی از تمدن تاریخ گذشتگان یک ملت را پیش چشم خویش مجسم کند" (پهلوان‌زاده، ۱۳۹۱). ارتباط تنگاتنگ عملکرد آموزشی و نیایشی در تمدن ایرانی اسلامی، که گاه این دو عملکرد در یک کالبد رخ می‌داده و یا در کنار هم ظاهر می‌شده‌اند، نشانگر ارتباط خاص آموزش و فرهنگ و اعتقادات و همچنین بعد معنوی آموزش برای فرد ایرانی اسلامی است.

شیوه‌های مختلفی برای بررسی و ایجاد درکی بهتر از فضاهای ساخته‌شده وجود دارد و گونه‌شناسی یکی از ابزارهای توانا در این زمینه است. "گونه و گونه‌شناسی از مباحث مهم معماری در دوره معاصر است. شاید بتوان از لحاظ اهمیت این موضوع را در کنار دو موضوع مهم دیگر مباحث نظری معماری یعنی فضا و شکل یا فرم قرار داد. گونه و گونه‌شناسی حدود دویست سال است که در علوم گوناگون از جمله معماری کاربرد دارد و در سی سال گذشته تعداد قابل توجهی از محققین معماری به آن پرداخته‌اند" (معماریان، ۱۳۹۲).

مقاله حاضر تلاشی در جهت گونه‌بندی مسجد-مدرسه‌ها و مشخص کردن نحوه ارتباط و قرارگیری فضای نیایشی و آموزشی و همچنین درک بهتر روند تکامل این نوع کالبد در طول زمان است. امید است بررسی روند شکل‌گیری و ظهور مسجد-مدرسه‌ها علاوه بر اینکه برای درک و شناخت نحوه تکامل و آرایش فضاها و عناصر اثرگذار در نحوه ظهور عملکردها در این نوع کالبد مفید واقع شود، زمینه‌ای باشد در جهت تحقیق وسیع‌تر در مورد مسجد-مدرسه‌های ایران و آموختن درس‌های بارزش معنوی از این نوع کالبد.

پرسش‌های پژوهش

پژوهش حاضر سعی خواهد کرد با بررسی مسجد-مدرسه ایران به سؤالات زیر پاسخ دهد :

۱. معیار مناسب برای گونه‌بندی مسجد-مدرسه‌های ایران چیست؟
۲. نحوه ارتباط و قرارگیری مسجد و مدرسه در کالبدی واحد به‌عنوان مسجد-مدرسه چگونه است؟
۳. آیا می‌توان رابطه‌ای میان ساختار مسجد-مدرسه‌ها و زمان و مکان ساخت آنها یافت؟
۴. چه مسائلی بر چیدمان فضایی و آرایه کالبد مسجد-مدرسه‌ها تأثیرگذار بوده است؟

مبانی نظری و پیشینه تحقیق

الف. مطالعات پیشین

بررسی مسجد-مدرسه‌های ایران توسط محققین متعددی انجام شده است. زرین‌چیان (۱۳۷۷) در مقاله خود با عنوان ارتباط مسجد و مدرسه به بررسی ویژگی‌ها و کارکردهای هر یک از این دو فضا به لحاظ معنایی پرداخته و این دو را به هم بسیار نزدیک دیده است. مؤمنی (۱۳۹۰) با بررسی مسجد-مدرسه ایران در دوره قاجار سعی در بازشناسی مفهوم هویت فرهنگی مردم ایران داشته و به این نتیجه رسیده که تحولات معماری در دوره قاجار اثر مستقیمی بر جزئیات و تزیینات داشته اما ساختار کلی این نوع کالبد تقریباً از تغییرات مصون بوده است.

هوشیاری و همکاران (۱۳۹۲) به بررسی چگونگی ارتباط میان فضای آموزشی و نیایشی براساس نمونه‌های از کالبد‌های شامل عملکرد نیایشی و آموزشی پرداخته و سعی کرده‌اند خصوصیات مسجد-مدرسه را به‌عنوان گونه‌ای از معماری ایرانی تبیین کند. براساس تحقیقات این محقق "از میان شش گونه ترکیبی فضاهای آموزشی و نیایشی می‌بایست ویژگی‌های گونه‌ای که به آن مسجد-مدرسه گفته می‌شود، شناخته شود. مسجد-مدرسه گونه‌ای است که یک مسجد کامل و یک مدرس کامل را با کامل‌ترین شیو ترکیبی دربر داشته باشد." همچنین این محققین در مورد یکی از شش گونه پیشنهادی اعلام می‌دارند "از این نظر که تمام عناصر نیایشی مانند شبستان تابستانی و زمستانی و گنبدخانه محراب‌دار و هر دو اجزای آموزشی مانند حجره و مدرس در یک بنا جمع می‌شود و فضاهای نیایشی قابل استفاده برای همگان و همچنین بانوان نیز است، می‌توان این گونه را کامل‌تر دانست و آن را مسجد مدرسه بنامیم".

مهدوی نژاد و همکاران (۱۳۹۱) به گونه‌شناسی مسجد-مدرسه‌های دوره قاجار پرداخته‌اند و همچون مقاله حاضر، دسترسی را معیار اصلی گونه‌بندی این نوع کالبد قرار داده‌اند؛ اما در تبیین دلیل وقوع تفاوت در گونه‌های مختلف موفق نبوده و به این نتیجه رسیده‌اند که "با بررسی زمان و مکان ساخت این مسجد-مدرسه‌ها یعنی توجه به اقلیمی که در آن قرار گرفته‌اند و بازه زمانی که احداث شده‌اند، مشخص می‌شود که در همه زمان‌ها و در همه شهرهای مورد مطالعه هر سه گونه را می‌توان مشاهده کرد. بنابراین، نتیجه گرفته می‌شود که رابطه‌ای بین این سه گونه، از لحاظ تاریخ ساخت و موقعیت قرارگیری آنها نمی‌توان پیدا کرد؛ به عبارت دیگر نمی‌توان رابطه‌ای میان سال ساخت هر یک از این مسجد-مدرسه‌ها و گونه‌ای که براساس آن شکل گرفته‌اند، شناسایی کرد. به نظر می‌رسد رابطه‌های دیگری در میان باشد؛ رابطه‌ای که بتواند گونه ساخت بنای مسجد-مدرسه‌ها را توجیه کند

که نیازمند پژوهش‌های مستقل در این حیطه خواهد بود.
ب. شیوه‌های گونه‌شناسی

"گونه یک شما یا طرح‌واره است که در آن می‌توان ویژگی‌های مشترک یک گروه از بناها را دید. سؤال اصلی در اینجا نوع نگاه به ویژگی‌های مشترک است" (معماریان، ۱۳۹۲).

محققین معماری در طول تاریخ با توجه به ماهیت و مشخصات موضوع مورد مطالعه، ویژگی‌های متفاوتی را برای گونه‌بندی برگزیده‌اند. این ویژگی‌ها بسیار گسترده و متنوع هستند و می‌توانند براساس هر یک از خصوصیات عناصر مجموعه مورد مطالعه که به نظر محقق پایه‌ای‌تر و کلیدی‌تر است، شکل بگیرند. براساس تعریف، گونه‌شناسی موفق باید موضوع مورد مطالعه را به دسته‌های مشخص با تفاوت‌های تعیین‌کننده و قابل تمیز تقسیم کند، به شیوه‌ای که اعضای هر دسته تشابهات متعدد داشته و با اعضای دسته دیگر متفاوت باشند (Marradi, 1990). همچنین گونه‌شناسی قابل قبول می‌تواند زمینه را برای توضیح ظهور و وجود این تفاوت‌ها فراهم کند. گونه‌شناسی‌های رایج در معماری را براساس معیار مورد استفاده می‌توان به دو شیوه کلی تفسیری و تاریخی-تکاملی دسته‌بندی کرد. شیوه گونه‌شناسی تفسیری به بررسی ساختار فضا پرداخته و سعی در تفسیر این ساختار به روابط اجتماعی دارد. در این شیوه گونه‌شناسی "بنا، به‌مثابه خلق فضاها به وسیله اجزاء و عناصر است. این فضاها جهت کارکردهای خاص برای مردم یا مصرف‌کنندگان آنها شکل می‌گیرند. هر فضا نوعی ارتباط خاص بین مصرف‌کننده و فضای مورد نظر را به وجود می‌آورد. بنابراین می‌توان با شناخت ارتباطات فضایی، روابط اجتماعی افراد مصرف‌کننده آنها را باز شناخت" (معماریان، ۱۳۹۲).

از سوی دیگر، گونه‌شناسی تاریخی-تکاملی با دیدگاهی متفاوت به تکامل ساختمان‌ها و ظهور کارکردها در طول تاریخ توجه داشته است. "یک مورخ تاریخ معماری می‌تواند با به‌کارگیری یک روش تسلسلی و فهم تاریخ بناها، آنها را در طول یک زمان معین بر روی یک خط زمانی قرار دهد و به رویدادهای معماری مهم این دوره نیز اشاره داشته باشد. اما موضوع تنها به اینجا ختم نمی‌شود. محققین بسیاری به خصوص در غرب، یک بنا را دقیقاً آن گونه که محققین زیست‌شناسی تکامل‌گرا به یک موجود می‌نگرند یک "پدیده" گونه‌مانند می‌دانند که می‌تواند به یک "شجره نسلی" تعلق داشته باشد و در این گروه رشد و تکامل یابد" (معماریان، ۱۳۹۲).

ج. نگاهی به استفاده از معیارهای تاریخی-تکاملی در گونه‌شناسی مسجد-مدرسه

ظهور و وجود مسجد-مدرسه‌ها در ایران به‌طور مشخص ترکیب فضای آموزشی و عبادی است که به نظر می‌رسد در دوره صفویه روی داده باشد. صفویان که حکومتی مذهبی

بودند توجه بسیاری به آموزش مذهب و امور مذهبی داشتند و به این منظور مدارس مذهبی بسیاری ساختند. "بدان دلیل که روح دین، همواره طالب جان تعلیم است مراکز مذهبی- آموزشی معمولاً در کنار هم و یا در کنار جریان و حرکت مردم، یعنی در گوشه و کنار بازارها مکان‌یابی شده‌اند. همان گونه که مسجد، به بازار و به محله نزدیک است تا با اذان مردم را بطلبد، مدرسه نیز در کنار آنها جا می‌گیرد تا پاسخگوی اذان دل و سؤالات مردم باشد. در پاره‌ای موارد، قرارگیری این دو نهاد در جوار یکدیگر و تداخل و اشتراکی آنها، موجب پیدایش تعدادی مسجد-مدرسه یا مدرسه-مسجد شده؛ مکان‌هایی که هم نیازهای عبادی را مرتفع می‌ساخته و هم نیازهای آموزشی این پیروان دیانت نوظهور را" (پهلوان‌زاده، ۱۳۹۱).

اما به نظر می‌رسد مسجد-مدرسه پس از زایش به‌عنوان کالبدی جدید، حداقل در طول دوره قاجار که اغلب این گونه بناها ساخته شده‌اند تغییر محتوایی قابل توجهی نداشته است. براساس مطالعات انجام شده "تحولات فرهنگی دوره قاجار غالباً بر طرح کلی موجود در معماری مسجد-مدرسه‌های دوره قاجار تأثیری غیرمستقیم و بر عناصر معماری این گونه بناها تأثیری هم مستقیم و هم غیرمستقیم و بر نقوش کاشی‌کاری و حجاری مسجد-مدرسه‌های دوره قاجار تأثیری مستقیم داشته‌اند. الگوی طراحی چندان نامشخص معماری، پیچیدگی و تنوع فضایی، گشایش و سبکی فضایی حیاط توسط فضای مهتابی و تحول در فضای گنبدخانه، نوگرایی غربی و موارد مشابه از جمله تأثیرات غیرمستقیم تحولات فرهنگی دوره قاجار بر معماری مسجد-مدرسه‌های دوره قاجار است" (مؤمنی، ۱۳۷۰).

از این نظر می‌توان تغییرات مسجد-مدرسه در طول زمان را متأثر از تغییرات شیوه‌های ساخت در دوران مختلف دانست و گونه‌شناسی تاریخی-تکاملی مسجد-مدرسه‌ها را زیرمجموعه‌ای از تغییرات شیوه‌های ایرانی در نظر گرفت و همان گونه‌بندی و تفاوت‌ها را برای مسجد-مدرسه‌ها در طول تاریخ معماری قائل شد.

دلیل دیگری که نشان از نامحتمل بودن ایجاد گونه‌بندی موفق با استفاده از معیارهای تاریخی-کالبدی دارد، این واقعیت است که گونه‌شناسی تاریخی-تکاملی تأکید بیشتری بر بعد مادی فضاها و بناها دارد در حالی که مسجد-مدرسه فضایی بسیار غنی از نظر معنایی و مفاهیم والای روحانی است. همان گونه که معماریان اشاره می‌کند "مادی دیدن معماری و جدا کردن آن از دنیای متافیزیکی انسان معاصر نظریه‌های معماری را به مادی‌ترین شکل آن تقلیل داد. نگاه تکاملی به پدیده‌ها به خصوص بناهای تاریخی از نتایج نه چندان مفید این رویکرد مادی است" (معماریان، ۱۳۹۲).

روش تحقیق

روش تحقیق این نوشته توصیفی، تاریخی-تحلیلی است که از راهکارهای ترکیبی (Groat & Wang, 2002) استفاده می‌کند. روش جمع‌آوری اطلاعات در مرحله اول مبتنی بر مرور و خلاصه‌سازی مقالات و کتب مرتبط از طریق جستجوی هدفمند کتابخانه‌ای و جستجوی منابع الکترونیکی و بانک‌های اطلاعاتی برای به دست آوردن مقالات بوده است. در موارد مورد نیاز و نمونه‌های موردی مطالعات میدانی صورت گرفته است.

گونه‌بندی پیشنهادی

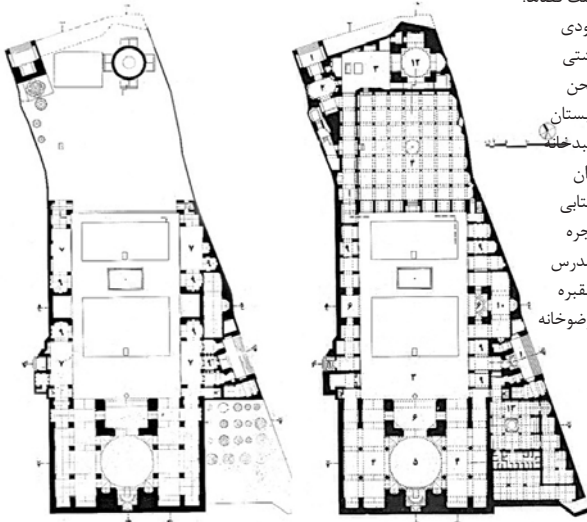
با توجه به مطالعات انجام شده در پروژه حاضر، گونه‌بندی اجتماعی به عنوان شیوه اصلی جهت گونه‌بندی مسجد-مدرسه‌ها در نظر گرفته شد. همان‌گونه که اشاره شد مسجد-مدرسه‌ها از ترکیب و هم‌نشینی فضاهای عبادی و آموزشی به وجود آمدند. فضاهای عبادی و آموزشی در زمانی که این هم‌نشینی صورت پذیرفت ساختاری تقریباً مشخص و شناخته‌شده داشته‌اند و ساختار مسجد-مدرسه‌ها به روشنی بیانگر ظهور کالبدی جدید در معماری است که فضای عبادی و آموزشی در این کالبد براساس ساختار قبلی و شناخته شده خود در کنار هم قرار می‌گیرند. لذا به نظر می‌رسد نکته اساسی در درک مسجد-مدرسه‌ها و دسته‌بندی آنها، شیوه هم‌نشینی بین فضای آموزشی و نیایشی است که با توجه به ورودی مجموعه و ارتباط آن با این دو فضا به ظهور می‌رسد و عیان می‌شود. ورودی و ارتباط آن با فضاهای اصلی از این نظر اهمیت می‌یابد که می‌تواند نشانگر و تعیین کننده میزان اهمیت فضاها و تعیین کننده فضای اصلی و جانبی در یک مجموعه باشد، سلسله مراتب فضاهای مجموعه را مشخص کند و حتی ساختار کلی مجموعه را شکل دهد. بر این اساس با بررسی مسجد-مدرسه‌های ایران با توجه به ورودی و ارتباط آن با دو کاربرد اصلی نیایشی و آموزشی می‌توان به سه گونه تقسیم‌بندی کلی رسید.

● گونه اول: مسجد و مدرسه در کنار هم و با عملکرد مستقل - در این گونه مسجد و مدرسه جدا از هم عمل می‌کنند و هر یک دارای ورودی و هشتی جداگانه مختص به خود هستند. معمولاً ارتباط بین این دو فضا از طریق یک ایوان صورت می‌گیرد. به‌عنوان مثال برای گونه اول مسجد-مدرسه رحیم خان اصفهان را می‌توان نام برد. بانی مسجد می‌رسید حسن مجتهد اصفهانی بوده است که پس از فوت وی دنباله اقدامات او از حدود سال ۱۲۸۰ ه.ق توسط محمدرحیم خان بیگلربیگی و برادرانش انجام شده است (حاجی قاسمی، ۱۳۷۵: ۵۸)؛ (تصویر ۱).

مسجد و ورودی مختص به آن در ضلع شمالی بنا قرار دارد

فهرست فضاها:

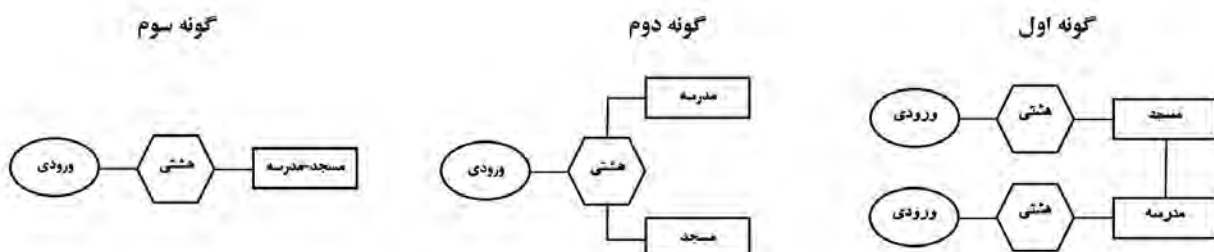
- ۱- ورودی
- ۲- هشتی
- ۳- صحن
- ۴- شبستان
- ۵- گنبدخانه
- ۶- ایوان
- ۷- مهتابی
- ۹- حجره
- ۱۰- مدرس
- ۱۲- مقبره
- ۱۳- وضوخانه

تصویر ۱. پلان‌های مسجد-مدرسه رحیم خان. مأخذ: حاجی قاسمی، ۱۳۷۵.

و با چند پله از سطح خیابان مجاور خود پایین تر می‌آید. بعد از ورودی یک هشتی وجود دارد که می‌توان از آن به شبستان یا صحن مجاور آن رسید. همچنین دسترسی دیگری نیز از صحن به شبستان موجود است. شبستان دارای شش ردیف شش‌تایی ستون است و از طریق ایوانی به صحن اصلی مدرسه متصل می‌شود. دو ورودی مدرسه در دو جبهه شرقی و غربی قرار دارند (تصویر یک). ورودی شرقی ورودی اصلی محسوب شده که از طریق چند پله به سطح مدرسه در پایین می‌رسد. پس از گذشتن از هشتی وارد صحن مدرسه می‌شویم. در اضلاع شرقی و غربی صحن مدرسه حجره‌ها قرار دارند. در قسمت جنوبی صحن ایوانی که به فضای گنبدخانه منتهی می‌شود قرار دارد. از فضای گنبدخانه به‌عنوان مدرس استفاده می‌شود. پلکانی در انتهای اضلاع شرقی و غربی برای دسترسی به اشکوب فوقانی دیده می‌شود. در اشکوب فوقانی مهتابی و حجره‌ها قرار دارند و طلاب از مهتابی‌ها برای تجمع و بحث و گفتگو استفاده می‌کنند (نمودار ۱).

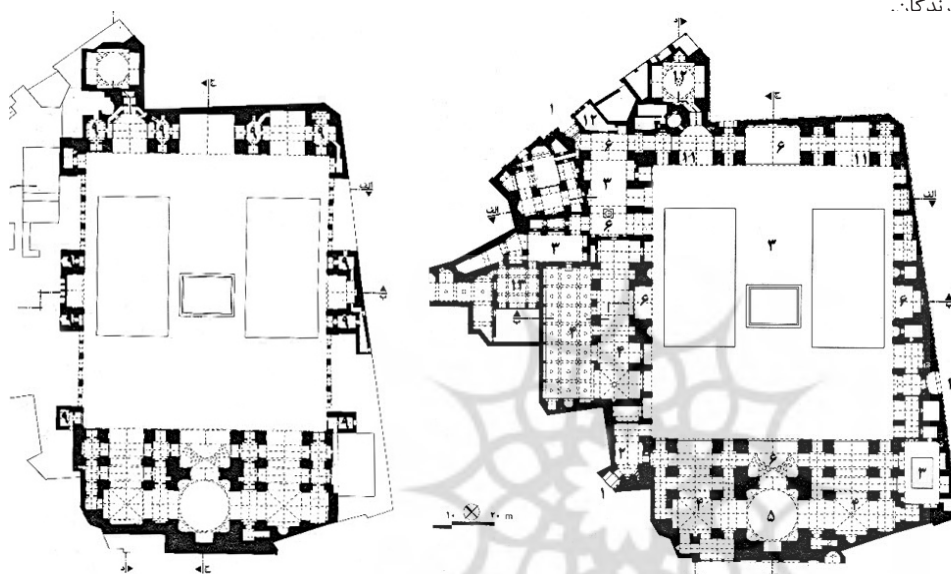
● گونه دوم: مسجد و مدرسه در هم ادغام شده - در این گونه مسجد و مدرسه در یک کالبد قرار دارند و ورود به آن از طریق یک ورودی و هشتی مشترک امکان‌پذیر است. یکی از نمونه‌های گونه دوم مسجد-مدرسه حکیم اصفهان است. ساخت این مسجد-مدرسه از ۱۳۶۸ تا ۱۳۷۴ ه.ق به طول انجامید. مسجد حکیم در محل یک مسجد قدیمی دوره دیالمه توسط حکیم محمد داود اصفهانی ملقب به تقرب خان، طبیب شاه صفی و شاه‌عباس دوم ساخته شده است (تصویر ۲).

نمودار ۱. دیاگرام فضایی گونه‌ها. مأخذ: نگا، ندگا.

فهرست فضاها:

- ۱- ورودی
- ۲- هشتی
- ۳- صحن
- ۴- شبستان
- ۵- گنبدخانه
- ۶- ایوان
- ۹- حجره
- ۱۰- مدرس
- ۱۱- غرفه
- ۱۲- مقبره
- ۱۳- وضوخانه

تصویر ۲. پلان‌های مسجد-مدرسه حکیم. مأخذ: حاجی قاسمی، ۱۳۷۵.

غربی بنا واقع شده و دارای دو قسمت زنانه و مردانه است که از ورودی شمالی نیز راه دارد. در طبقه بالا حجره‌ها قرار دارند و دسترسی به حجره‌ها از پشت آنهاست. در این مسجد-

مدرسه مدرس یا محل درس دادن در شبستان‌هاست.

● گونه سوم: مسجد و مدرسه در کنار هم با کاربری‌های مجزا و ورودی مشترک - همان‌گونه که در نمودار ۱ مشخص است، در این گونه ورودی مسجد و مدرسه مشترک است و از طریق یک هشتی ورود به مسجد و مدرسه به صورت مجزا امکان‌پذیر است. گاهی اوقات دسترسی مستقیم نیز از مسجد به مدرسه و برعکس وجود دارد.

به عنوان مثال مسجد-مدرسه معمارباشی تهران در این گونه جای می‌گیرد. طبق کتیبه وقف‌نامه موجود در سر در بنا، تاریخ ساخت آن ۱۳۰۳ ه.ق است و حاج ابوالحسن اصفهانی بانی این مسجد بوده است. (حاج قاسمی، ۱۳۷۷: ۱۱۸). او در دوره قاجار دارای منصب معمارباشی بوده که اسم این مسجد نیز برگرفته از شهرت اوست (تصویر ۳).

ساختمان مسجد-مدرسه دارای دو آشکوب است. از فضای

براساس کتیبه‌های موجود در مسجد، معمار این بنا محمدعلی ابن استاد علی بیک بنا اصفهانی بوده است (حاجی قاسمی، ۱۳۷۵).

مسجد-مدرسه حکیم چهار ایوانی و دارای دو آشکوب بوده (تصویر ۲) و ۸۰۰۰ مترمربع مساحت دارد. مقبره محمدابراهیم کلباسی نیز در این بنا وجود دارد. این مسجد-مدرسه دارای سه ورودی اصلی است و پس از گذر از ورودی شرقی به فضای ایوان وارد شده و از آن به صحن اصلی می‌رسد. ورودی غربی نیز پس از ورود به هشتی راهی به صحن اصلی دارد. همچنین می‌توان از هشتی ورودی غربی به شبستان و گنبد خانه رسید. ورودی شمالی به یک ایوان و سپس یک صحن فرعی کوچک‌تر منتهی می‌شود که این صحن از طریق یک ایوان به صحن اصلی راه دارد. مقبره محمدابراهیم کلباسی در شمالی‌ترین قسمت بنا در زیر یک گنبد واقع شده است. دور تا دور صحن اصلی غرفه‌هایی وجود دارد. این مسجد شامل دو شبستان است که شبستان اصلی شبستان زیر گنبد است که در ضلع جنوبی واقع است. شبستان زمستانی آن در ضلع

مختلف و مکان‌های متفاوت بدون نظم قابل درک و مشهودی ساخته شده‌اند. برای درک بهتر وقوع گونه‌های مختلف مسجد-مدرسه در دوره‌ها و زمان‌های متفاوت، نمودار ۲ تهیه شده است.

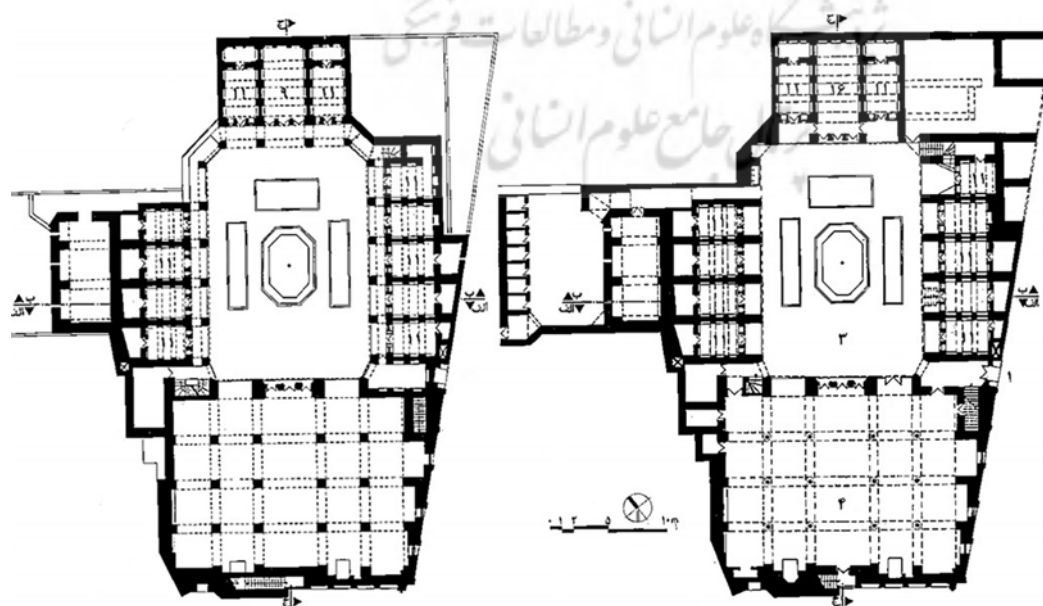
همچنین بررسی از نظر مکان ساخت نشان می‌دهد که از تعداد ۳۷ مسجد-مدرسه، ۱۴ عدد در تهران (مرکز حکومت قاجاریه)، ۱۴ عدد در اصفهان (مرکز حکومت صفویه) و ۹ عدد نیز در شهرهای دیگر واقع شده‌اند. هر سه گونه مسجد در هر دو شهر تهران و اصفهان وجود دارند و مسجد-مدرسه‌های محدود شهرهای دیگر از دو نوع دو و سه هستند. برای کشف خصوصیات مکانی مسجد-مدرسه‌ها و بررسی پراکندگی ساخت آنها در خطه ایران، نقشه‌ای تهیه شد تا با شفافیت بیانگر پراکندگی جغرافیایی مساجد باشد که در تصویر چهار دیده می‌شود (تصویر ۴).

همچنین در جدول دو تعداد ساخت مسجد-مدرسه‌های دوره‌های مختلف در مکان‌های نشان داده شده است. با وجود این که نظم کلی و فراگیری بین زمان و مکان ساخت مسجد-مدرسه‌ها وجود ندارد، اما با دقت بیشتر در اطلاعات بیان شده نکات تأمل‌برانگیزی در مورد زمان و مکان و شیوه ساخت این مسجد-مدرسه‌ها قابل توجه است که در زیر بیان شده است. در ابتدا این واقعیت که اغلب مسجد-مدرسه‌های گونه اول در حوزه مرکزی ایران - اصفهان، کاشان و یزد - ساخته شده‌اند، قابل توجه است. تعدد مسجد-مدرسه‌های گونه اول و تعداد کم مسجد-مدرسه‌های گونه دوم بیانگر تلاش جدی‌تر در این مناطق در جهت تفکیک دو فضای مسجد و

اصلی مسجد در طبقه اول شبستان آن است که در ضلع جنوبی بنا قرار دارد. همان‌گونه که در تصویر سه دیده می‌شود، ورودی اصلی بنا در ضلع شرقی است و از طریق یک هشتی راه ورود به شبستان مسجد و حیاط مدرسه از هم جدا می‌شوند. اطراف حیاط مدرسه حجره‌ها قرار دارند که هر حجره شامل ایوانچه‌ای در جلو و پستویی در انتهای آن است. در ضلع شمالی مسجد-مدرسه کتابخانه واقع است. در ضلع غربی راهرویی وجود دارد که به وضوخانه و سرویس‌های بهداشتی ختم می‌شود. در طبقه دوم دور تا دور صحن حجره‌ها قرار دارند و در جلوی حجره‌ها ایوانچه تبدیل به رواق شده است. در ضلع شمالی مدرسه قرار دارد. در ایران فقط در دوران صفویه و قاجار مسجد-مدرسه وجود دارد که نمونه‌هایی از شهرهای مختلف ایران برای بررسی انتخاب شده‌اند. با توجه به گستردگی موضوع و تعداد زیاد نمونه‌های بررسی شده، امکان آرایه همه نمونه‌ها در مقاله به صورت تفصیلی وجود ندارد. به همین دلیل سایر نمونه‌های تحلیل شده، براساس تاریخ ساخت در جدول زیر گنجانده شده‌اند (جدول ۱).

بحث

در مقاله حاضر ۳۷ مسجد-مدرسه بررسی شد. از این تعداد مسجد-مدرسه ۶ مجموعه در دوره صفویه و ۳۱ مجموعه در دوره قاجاریه ساخته شده و در هر دو دوره شاهد ساخت هر سه گونه مسجد-مدرسه بوده است. لذا در نگاه اول به نظر می‌رسد گونه‌های مختلف مسجد-مدرسه در زمان‌های

- فهرست فضاها:
 ۱- ورودی
 ۲- هشتی
 ۳- صحن
 ۴- شبستان
 ۹- مدرسه
 ۱۱- حجره
 ۱۶- کتابخانه

تصویر ۳. پلان‌های مسجد-مدرسه معمارباشی. مأخذ: حاجی قاسمی، ۱۳۷۵.

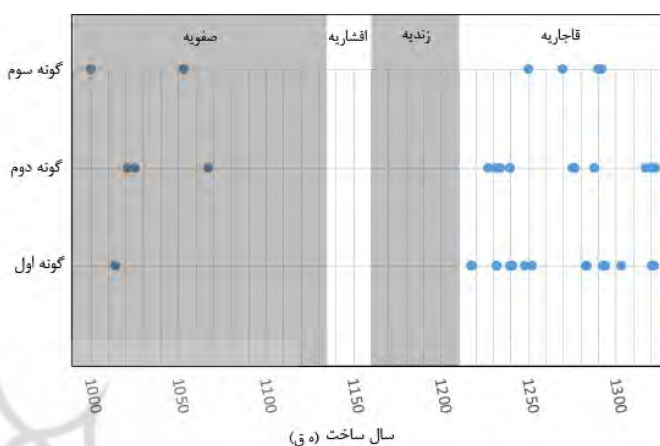
جدول ۱. معرفی گونه‌های مسجد-مدرسه‌های ایران. مأخذ: نگارندگان.

ردیف	مسجد-مدرسه	تاریخ ساخت		مکان	گونه‌بندی ورودی
		(ق.ه)	دوره		
۱	مسجد ملا عبدالله	حدود ۱۰۰۰	صفویه	اصفهان	گونه اول
۲	مسجد سرخی	۱۰۱۴	صفویه	اصفهان	گونه سوم
۳	مسجد امام اصفهان	۱۰۲۱	صفویه	اصفهان	گونه دوم
۴	مدرسه فرح‌آباد	۱۰۲۵	صفویه	ساری	گونه دوم
۵	مسجد ساروقی	۱۰۵۳	صفویه	اصفهان	گونه اول
۶	مسجد حکیم	۱۰۶۷	صفویه	اصفهان	گونه دوم
۷	مدرسه صدر خواجه	۱۲۱۷	قاجاریه	اصفهان	گونه سوم
۸	مسجد-مدرسه فیضیه	۱۲۱۸	قاجاریه	قم	گونه سوم
۹	مدرسه سپهداری	۱۲۲۷	قاجاریه	اراک	گونه دوم
۱۰	مسجد-مدرسه سردار	۱۲۳۱	قاجاریه	قزوین	گونه دوم
۱۱	مسجد-مدرسه مروی	۱۲۳۲	قاجاریه	تهران	گونه سوم
۱۲	مسجد-مدرسه ابراهیم‌خان	۱۲۳۲	قاجاریه	کرمان	گونه سوم
۱۳	مسجد-مدرسه حکیم‌باشی	۱۲۳۴	قاجاریه	تهران	گونه دوم
۱۴	مسجد-مدرسه سید	۱۲۴۰	قاجاریه	اصفهان	گونه سوم
۱۵	مسجد-مدرسه امام خمینی (سلطانی)	۱۲۴۰	قاجاریه	کاشان	گونه دوم
۱۶	مسجد-مدرسه امام خمینی (شاهزاده)	۱۲۴۰	قاجاریه	یزد	گونه دوم
۱۷	مسجد-مدرسه ملا اسماعیل	۱۲۴۱	قاجاریه	یزد	گونه سوم
۱۸	مسجد-مدرسه صالحیه	۱۲۴۸	قاجاریه	قزوین	گونه سوم
۱۹	مسجد-مدرسه آقابرگ	۱۲۵۰	قاجاریه	کاشان	گونه اول
۲۰	مسجد-مدرسه حاج رجبعلی	۱۲۵۲	قاجاریه	تهران	گونه سوم
۲۱	مسجد-مدرسه شیخ عبدالحسین	۱۲۷۰	قاجاریه	تهران	گونه اول
۲۲	مسجد-مدرسه صدر	۱۲۷۵	قاجاریه	اصفهان	گونه دوم
۲۳	مسجد-مدرسه میرزا موسی	۱۲۷۷	قاجاریه	تهران	گونه دوم
۲۴	مسجد-مدرسه سپه‌سالار قدیم (شهید بهشتی)	۱۲۸۳	قاجاریه	تهران	گونه سوم
۲۵	مسجد-مدرسه معیرالممالک	۱۲۸۴	قاجاریه	تهران	گونه سوم
26	مسجد-مدرسه حاج قنبرعلی‌خان	۱۲۸۸	قاجاریه	تهران	گونه دوم
۲۷	مسجد-مدرسه رحیم‌خان	۱۲۹۰	قاجاریه	اصفهان	گونه اول
۲۸	مسجد-مدرسه درب یلان	۱۲۹۲	قاجاریه	کاشان	گونه اول
۲۹	مسجد-مدرسه خازن‌الممالک	۱۲۹۳	قاجاریه	تهران	گونه سوم
۳۰	مسجد-مدرسه سپه‌سالار (شهید مطهری)	۱۲۹۴	قاجاریه	تهران	گونه سوم
۳۱	مسجد-مدرسه معمارباشی	۱۳۰۳	قاجاریه	تهران	گونه سوم
۳۲	مسجد-مدرسه معزالدوله	۱۳۱۷	قاجاریه	تهران	گونه دوم
۳۳	مسجد-مدرسه اقصی (مشیرالسلطنه)	۱۳۲۱	قاجاریه	تهران	گونه سوم
۳۴	مسجد-مدرسه رکن‌الملک	۱۳۲۱	قاجاریه	اصفهان	گونه دوم
۳۵	مسجد-مدرسه فیلسوف‌الدوله	۱۳۲۲	قاجاریه	تهران	گونه سوم
۳۶	مدرسه خانم	۱۳۲۳	قاجاریه	زنجان	گونه دوم

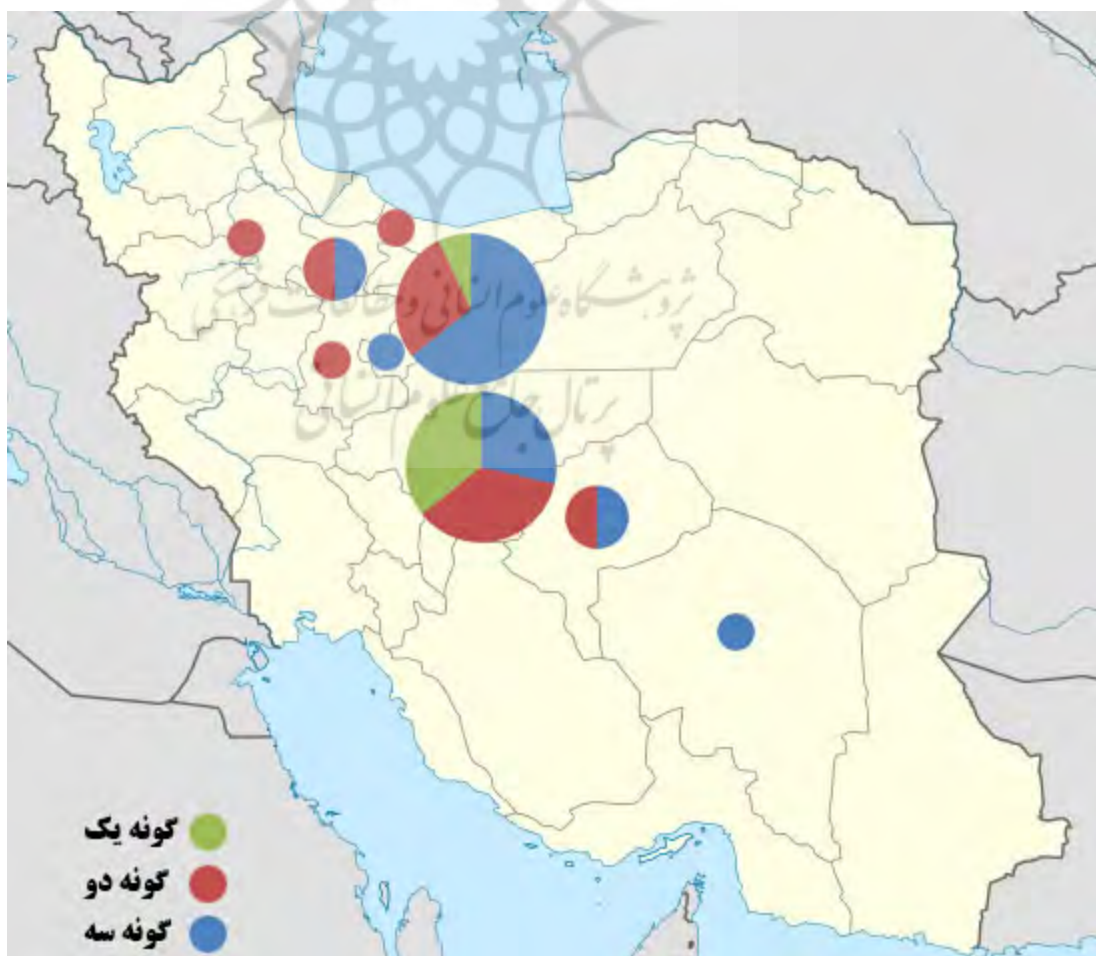
مسئله قابل توجه در مورد مسجد-مدرسه‌های گونه دوم، گستردگی این نوع بناها است. به شکلی که در ۷۷ درصد از شهرهایی که در آنها مسجد-مدرسه وجود دارد، همچنین این گونه مسجد-مدرسه نیز مشاهده می‌شود. همچنین نکته‌ای که مسجد-مدرسه‌های این گونه را از دو گونه دیگر متمایز می‌کند، سادگی ساخت و نیاز به فضای کمتر در این مسجد-مدرسه‌ها است. از سوی دیگر قابل توجه است که اغلب مسجد-مدرسه‌های کوچک و با مساحت کم به این شیوه ساخته شده‌اند. لذا به نظر می‌رسد دلیل وجود این نوع مسجد-مدرسه‌ها در شهرهای غیر از پایتخت و پراکندگی این نوع مسجد-مدرسه‌ها در سراسر ایران، سادگی ساخت و ارزانی آن نسبت به مسجد-مدرسه‌های دیگر باشد. با این وجود قابل توجه است که مساجد ابتدایی در شهر اصفهان-به استثنا مسجد امام به دلیل خاص خود- از این شیوه گریزان بوده‌اند به نحوی که حتی مساجد کوچک نیز به شیوه گونه یک یا سه ساخته شده‌اند.

نزدیک به نیمی از مساجد گونه سوم، که نشان از پذیرش مذهبی مسئله ترکیب مسجد و مدرسه دارند، در حوزه تهران و در دوره قاجاریه ساخته شده‌اند. از سوی دیگر بنا به گفته

مدرسه از یکدیگر است. با توجه به اینکه مسئله مجاز بودن و صحت ترکیب مدرسه و مسجد در اعتقادات اسلامی در حاله‌ای از ابهام قرار داشته و موضوعی بحث‌برانگیز بوده است، این تلاش را می‌توان به ریشه‌های اعتقادات اسلامی و پیروی ریزبینانه‌تر مناطق مرکزی ایران از شریعت اسلامی- که مسئله‌ای شناخته شده است- نسبت داد.

نمودار ۲. پراکندگی تاریخی مسجد-مدرسه‌های مختلف در طول زمان. مأخذ: نگارندگان.

جدول ۲. تعداد گونه‌های مختلف مسجد-مدرسه‌های ساخته شده، در مکان‌ها و دوره‌های تاریخی مختلف. مأخذ: نگارندگان

فاجاریه			صفویه			دوره تاریخی
سایر شهرها	حوزه تهران	اصفهان و کاشان	سایر شهرها	حوزه تهران	اصفهان و کاشان	موقعیت جغرافیایی
						گونه‌بندی
۰	۱	۳	۰		۲	گونه اول
۴	۵	۳	۱		۲	گونه دوم
۴	۸	۱	۰		۱	گونه سوم

این دو واقعیت در کنار یکدیگر این فرضیه را مطرح می‌کنند که مسجد-مدرسه‌های بعدی در تهران، متأثر از مسجد-مدرسه مروی بوده‌اند که نمونه کاملی از این نوع بنا به حساب می‌آمده است.

هوشیاری (۱۳۹۲)، کامل‌ترین و جامع‌ترین مسجد-مدرسه ایران، مسجد-مدرسه مروی است. این مسجد-مدرسه که در گونه‌بندی این پژوهش از نوع مسجد-مدرسه‌های گونه سوم است، از اولین مسجد-مدرسه‌ای است که در شهر تهران ساخته شده است.

نتیجه‌گیری

با توجه به پیچیدگی ساختار کالبدی مسجد-مدرسه‌ها و تنوع آنها، گونه‌بندی این مجموعه کارکردی مسئله‌ای غامض بوده و تلاش‌های فراوانی را به چالش طلبیده است. در تحقیق حاضر براساس مطالعات انجام‌شده گونه‌بندی براساس دسترسی برای مسجد-مدرسه‌های ایران پیشنهاد شد و براساس این شیوه گونه‌بندی، سه گونه کلی مسجد-مدرسه تعریف و تبیین شد. گونه اول: این گونه مسجد-مدرسه‌ها، که از اولین مسجد-مدرسه‌های ظهور کرده در معماری اسلامی هستند، در منطقه مرکزی ایران و شهرهای اصفهان، کاشان و یزد ساخته می‌شده‌اند. در این گونه با توجه به نگاه ریزبینانه‌تر مردم منطقه به شریعت اسلامی، فضای نیایشی و آموزشی بیشترین جدایی را دارند. در این گونه گاه کارکرد مسجد و مدرسه چنان از هم جدا هستند که مجموعه را می‌توان یک مسجد و یک مدرسه در کنار هم در نظر گرفت.

گونه دوم: مسجد-مدرسه‌های این گونه ساده‌تر و مختصرتر هستند و گستردگی جغرافیایی وسیعی دارند. این گونه در شهرهای درجه دو هر حکومت و در موقعیت‌هایی با حساسیت سیاسی و اجتماعی پایین‌تر ظهور می‌کند و با تأکید بیشتر بر رفع نیازها ساخته می‌شده‌اند. این مساجد اغلب کوچک‌تر بوده و از جزئیات فضایی کمتری نیز برخوردار هستند. گونه سوم: ترکیب کامل مسجد و مدرسه در این گونه کاملاً پذیرفته شده و به ظهور می‌رسد. این گونه که از دو گونه دیگر متأخرتر است در تهران و دوره قاجار بسیار مورد توجه قرار گرفته است. مسجد-مدرسه مروی را می‌توان پرچم‌دار و کالبد نمونه این گونه دانست.

جمع‌بندی نتایج حاصل‌شده نشان می‌دهد شیوه ساخت مسجد-مدرسه‌ها در دوره‌ها و مکان‌های متفاوت از سه عامل متأثر بوده که عبارت‌اند از:

الف. اعتقادات اسلامی و مذهبی و میزان اهمیت تفکیک فضای نیایشی و آموزشی از نظر جامعه اسلامی منطقه، بر میزان ترکیب دو کارکرد مسجد و مدرسه اثری بنیادی داشته و در نتیجه در شکل‌گیری کالبد نهایی بسیار مؤثر است.

ب. در بسیاری از مکان‌ها میزان اهمیت اجتماعی و نمادین مسجد-مدرسه به نسبت پایین‌تر است و معیارهای عملکردی و هزینه‌ای که برای ساخت بنا در نظر گرفته می‌شده در اولویت قرار می‌گیرد. این مسئله بر ابعاد، تنوع فضاها و وجود فضاها با کارکردهای خاص مؤثر بوده و معماران را به ترکیب بیشتر فضای نیایشی و آموزشی ترغیب می‌کرده است.

ج. در دوران قاجار در بسیاری از موارد ساختار مسجد-مدرسه‌ها متأثر از مسجد-مدرسه‌های نمونه و به‌خصوص مسجد-مدرسه

مروی است. در این دوران شکل کالبدی و ساختار خاصی برای مسجد-مدرسه‌ها در جامعه پذیرفته می‌شود که در شکل‌گیری مسجد-مدرسه‌های بعدی تأثیرگذار است. البته به نظر می‌رسد این سه عامل بخشی از عوامل تأثیرگذار و دلایل به وجود آمدن گونه‌های مختلف مسجد-مدرسه، در زمان‌ها و مکان‌های متفاوت باشد و عوامل ناشناخته دیگری نیز در این مسئله تأثیرگذار است که یافتن آنها نیاز به بررسی و تحقیق بیشتر و جزئی‌تر و موردی دارد.

فهرست منابع

- پهلوان‌زاده، لیلا. ۱۳۹۱. معماری مسجد مدرسه‌های اصفهان. قابل دسترسی از <http://www.memarnet.com/fa/node/779>
- معماریان، غلامحسین و طبرسی، محمدعلی. ۱۳۹۲. گونه و گونه‌شناسی معماری. انجمن علمی معماری و شهرسازی ایران، (۶) : ۱۱۴-۱۰۳.
- مؤمنی، کورش. ۱۳۹۰. بازشناسی مفهوم هویت فرهنگی در معماری مسجد-مدرسه ایران، (مورد مطالعه: دوره قاجار). پایان‌نامه دکتری تخصصی. دانشگاه تربیت مدرس.
- کیانی، محمد یوسف. ۱۳۸۹. معماری ایران (دوره اسلامی). تهران : سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).
- سلطان‌زاده، حسین. ۱۳۶۴. تاریخ مدارس ایران : از عهد باستان تا تأسیس دارالفنون. تهران : نشر آگاه.
- گلچین عارفی، مهدی. ۱۳۹۴. حکایت خرگرد و مدرسه: در نسبت مدرسه گیائییه و بستر ظهورش. تهران : نشر روزنه.
- هیلن براند، رابرت. ۱۳۹۰. معماری اسلامی: فرم، عملکرد و معنی. ت : اعتصام، ایرج. تهران : سازمان فناوری اطلاعات و ارتباطات شهرداری تهران.
- پیرنیا، محمد کریم. ۱۳۹۲. آشنایی با معماری اسلامی ایران. تهران : نشر سروش دانش.
- هوشیاری، محمدمهدی. ۱۳۹۲. گونه‌شناسی مسجد-مدرسه در معماری اسلامی ایران: بررسی چگونگی ارتباط میان فضای آموزشی و نیایشی. دو فصلنامه معماری ایران، (۳) : ۵۴-۳۷.
- حاجی قاسمی، کامبیز. ۱۳۷۷. گنج‌نامه بناهای مذهبی تهران. تهران : سازمان میراث فرهنگی کشور.
- حاجی قاسمی، کامبیز. ۱۳۷۵. گنج‌نامه مساجد اصفهان. تهران : سازمان میراث فرهنگی کشور.
- کسایی، نورالله. ۱۳۷۴. مدارس نظامیه و تأثیر علمی و اجتماعی آنها. تهران : امیرکبیر.
- دهخدا، علی‌اکبر. ۱۳۷۷. لغتنامه. دانشگاه تهران. تهران
- مهدوی نژاد، محمدجواد. ۱۳۹۱. گونه‌شناسی مسجد - مدرسه‌های دوره قاجار. مطالعات شهر ایرانی اسلامی، (۱۱) : ۱۵-۵.
- Marradi, A. (1990). *Classification, Typology, Taxonomy. Quality and Quantity*. Universities of Bologna and Florence.
- Groat, L. & Wang, D. (2002). *Architectural Research Methods*. New Jersey: John Wiley & Sons.